

Gemeint en gemeenschap

Gemeint en gemeenschap

Jaargeboden in Peelland, circa 1300-1795

LIA VAN ZALINGE-SPOOREN

Zuidelijk
Historisch
Contact

Hilversum, Verloren 2018
Tilburg, Zuidelijk Historisch Contact

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van:
Het Prins Bernard Cultuurfonds Noord-Brabant
Gemeente Helmond
Gemeente Someren
Gemeente Boxtel
Gemeente Asten
Gemeente Nuenen
Het Groene Woud

Deze publicatie kwam tot stand onder auspiciën van:

Voor informatie, abonnementen en bestellingen:
www.uitgeverij-zhc.nl
www.verloren.nl

Ontwerp omslag: Karleen Germanus-Spooren op basis van een kaart van J. Keizer uit 1739.
Achterzijde Helmondse drie-orenkan afb. 5.2 (p. 188).

Tevens verschenen als proefschrift aan Tilburg University.

ISBN 978-90-8704-704-7

© 2018 Stichting Zuidelijk Historisch Contact & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Opmaak: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Lijst van afkortingen	II
Voorwoord	13
1 Inleiding	17
1.1 Een voorbeeld	17
1.2 Vraagstelling	18
1.3 Inleidende begripsbepaling	19
1.4 Indeling van het onderzoek	22
2 Theoretisch kader	27
2.1 Inleiding	27
2.2 Lokale gemeenschappen in het historisch debat	27
2.3 Gemeintes en jaargeboden in het historisch debat	42
2.4 Lokale instituties in Peelland in het historisch debat	55
2.5 Samenvatting	59
3 Jaargeboden in Peelland	65
3.1 Inleiding	65
3.2 Geografisch kader: Peelland	67
3.3 Analyse van de jaargeboden	79
3.3.1 <i>Aarle, Beek en Rixtel</i>	79
3.3.2 <i>Asten</i>	80
3.3.3 <i>Bakel</i>	81
3.3.4 <i>Deurne</i>	82
3.3.5 <i>Erp</i>	85
3.3.6 <i>Heeze, Leende en Zesgehuchten</i>	87
3.3.7 <i>Helmond</i>	87
3.3.8 <i>Lieshout</i>	89
3.3.9 <i>Nuenen en Gerwen</i>	90
3.3.10 <i>Schijndel</i>	92
3.3.11 <i>Sint-Oedenrode</i>	92
3.3.12 <i>Someren</i>	94
3.3.13 <i>Stiphout</i>	95
3.3.14 <i>Veghel</i>	97
3.3.15 <i>Vlierden</i>	98

3.3.16	<i>De gezamenlijke gemeenschappen</i>	99
3.4	Schema voor bestudering van de inhoud van de jaargeboden	99
3.5	Samenvatting	104
3.5.1	<i>Het kwartier Peelland</i>	104
3.5.2	<i>Beschrijving van de jaargeboden als bron</i>	105
3.5.3	<i>Schema voor indeling van de jaargeboden</i>	105
4	De inhoud van de jaargeboden (1): gemeint	107
4.1	Inleiding	107
4.2	Weren buitenstaanders op gemeint (1.1)	109
4.2.1	<i>Buitenstaanders uitgesloten, geen details vermeld</i>	111
4.2.2	<i>Buitenstaanders uitgesloten van producten én van weiden vee</i>	112
4.2.3	<i>Buitenstaanders werden uitgesloten van weiden vee</i>	112
4.2.4	<i>Buitenstaanders werden uitgesloten van producten</i>	113
4.3	Verdeling onder gerechtigden (1.2)	115
4.3.1	<i>Recht gekoppeld aan bijdragen in lasten van de gemeenschap</i>	115
4.3.2	<i>Recht gekoppeld aan lidmaatschap gemeenschap</i>	116
4.3.3	<i>Recht gekoppeld aan grootte veestapel of hoeveelheid land</i>	117
4.3.4	<i>Recht gekoppeld aan een huis</i>	119
4.3.5	<i>Recht gekoppeld aan een huishouden of een persoon</i>	120
4.3.6	<i>Gebruik gekoppeld aan een wijk</i>	121
4.4	Veedrijven en schutten op gemeint (1.3)	122
4.4.1	<i>Hoeveelheid vee op gemeint</i>	122
4.4.2	<i>Conditie waaraan vee diende te voldoen</i>	124
4.4.3	<i>Permanent verdeelde delen van de gemeint</i>	126
4.4.4	<i>Openstelling gemeint beperkt tot delen van het jaar</i>	127
4.4.5	<i>Permanent afgesloten delen van gemeint</i>	130
4.4.6	<i>Schutten bij overtredingen</i>	131
4.4.7	<i>Georganiseerde beweiding</i>	132
4.5	Producten van de gemeint (1.4)	133
4.5.1	<i>Turf</i>	135
4.5.2	<i>Heide</i>	142
4.5.3	<i>Hout</i>	144
4.5.4	<i>Zand, aarde en leem</i>	144
4.5.5	<i>Vis en vogels</i>	146
4.5.6	<i>Overige producten: mest, bloemen, honing, eikels</i>	146
4.5.7	<i>Producten van de permanent verdeelde gemeint</i>	147
4.6	Toezichthouders op de gemeint (1.5)	148
4.7	Schouw (1.6)	160
4.8	Toegankelijkheid (1.7)	161
4.8.1	<i>Wegen en waterlopen</i>	162
4.8.2	<i>Turfvelden</i>	164
4.8.3	<i>Permanent verdeelde gemeint</i>	166
4.8.4	<i>Bescherming</i>	166
4.9	Brandpreventie (1.8)	166

4.10	Bestrijding dierziekten (1.9)	167
4.11	Uitvoeren gemeenschapsdiensten op gemeint (1.10)	169
4.12	Recht van voorpoting (1.11)	171
4.13	Het incorporeren en plaatsen van bebouwing op de gemeint (1.12)	175
4.14	Samenvatting	178
4.14.1	<i>Korte termijn</i>	180
4.14.2	<i>Lange termijn</i>	180
4.14.3	<i>Nut</i>	181
4.14.4	<i>Beheer en controle</i>	183
5	De inhoud van de jaargeboden (2): gemeenschap	185
5.1	Inleiding	185
5.2	Handel (2.1)	185
5.2.1	<i>Controle maten en gewichten en aangeboden waar</i>	186
5.2.2	<i>Verhandelde producten</i>	193
5.2.3	<i>Verkooppunten</i>	194
5.2.4	<i>Bevoordeling eigen gemeenschap</i>	198
5.2.5	<i>Tolvrijheid</i>	198
5.3	Plichten ingezetenen (2.2)	199
5.4	Weren van vreemdelingen, inclusief levering aan soldaten (2.3)	200
5.5	Rechtspraak (2.4)	202
5.6	Vergadering eedspersonen (2.5)	204
5.7	Kerkelijke zaken (2.6)	205
5.8	Armenzorg (2.7)	206
5.9	Aanstelling en bezoldiging van en verantwoording door eedspersonen (2.8)	208
5.10	Financiën gemeenschap (2.9)	212
5.11	Brandpreventie (2.10)	215
5.12	Bestrijding (besmettelijke) ziekten (2.11)	216
5.13	Bruiloftsbier, nieuwjaarszingen, et cetera (2.12)	218
5.14	Dienstboden (2.13)	220
5.15	Verordening op begraven (2.14)	221
5.16	Samenvatting	222
6	Relatie tussen uitgiftebrieven van de gemeint en de jaargeboden	227
6.1	Inleiding	227
6.2	Uitgegeven gemeintes per gemeenschap	227
6.2.1	<i>Aarle, Rixtel en Beek</i>	228
6.2.2	<i>Asten</i>	228
6.2.3	<i>Bakel</i>	228
6.2.4	<i>Breugel</i>	228
6.2.5	<i>Budel</i>	229
6.2.6	<i>Deurne</i>	229
6.2.7	<i>Erp</i>	229
6.2.8	<i>Geldrop</i>	230

6.2.9	<i>Heeze, Leende en Zesgehuchten</i>	230
6.2.10	<i>Helmond</i>	230
6.2.11	<i>Liempde</i>	231
6.2.12	<i>Lierop</i>	234
6.2.13	<i>Lieshout</i>	235
6.2.14	<i>Maarheeze, Soerendonk en Gastel</i>	237
6.2.15	<i>Mierlo</i>	237
6.2.16	<i>Nederwetten</i>	238
6.2.17	<i>Nuenen en Gerwen</i>	238
6.2.18	<i>Schijndel</i>	239
6.2.19	<i>Sint-Oedenrode</i>	240
6.2.20	<i>Someren</i>	240
6.2.21	<i>Son</i>	241
6.2.22	<i>Sterksel</i>	241
6.2.23	<i>Stiphout</i>	241
6.2.24	<i>Tongelre</i>	242
6.2.25	<i>Veghel</i>	242
6.2.26	<i>Vlierden</i>	242
6.2.27	<i>De Peellandse gemeintes</i>	242
6.3	Vergelijking ressort schepenbank met ligging gemeint	243
6.4	Verleende bevoegdheid tot beheer gemeint	247
6.4.1	<i>Het weren van buitenstaanders</i>	247
6.4.2	<i>Uitsluiten leden gemeenschap</i>	250
6.4.3	<i>Aanstellen van schutter</i>	250
6.4.4	<i>Opstellen van regels voor beheer gemeint</i>	251
6.4.5	<i>Aanstellen functionarissen voor beheer gemeint</i>	253
6.4.6	<i>Verkopen delen van gemeint</i>	254
6.5	Belang van de administratie van de gemeint	258
6.6	Samenvatting	261
7	Het beheer van de gemeint na de uitgifte	265
7.1	Inleiding	265
7.2	Rekeningen kwartierschout	266
7.3	Peellandse gemeenschappen in de rekeningen van de schout	269
7.4	Peellandse gemeintes in de rekeningen van de schout	272
7.5	Begunstigden van de boetes	275
7.5.1	<i>Begunstigden in uitgiftebrieven en beheersreglementen</i>	275
7.5.2	<i>Begunstigden in de schoutrekeningen</i>	277
7.5.3	<i>Begunstigden in de jaargeboden</i>	278
7.6	Begunstigden, gemeten naar gezagsverhouding	279
7.6.1	<i>De gemeenschap was steeds hertogsdorp</i>	282
7.6.2	<i>De gemeenschap was steeds een hoge heerlijkheid</i>	283
7.6.3	<i>De gemeenschap werd in veertiende eeuw hoge heerlijkheid</i>	284
7.6.4	<i>De gemeenschap werd na veertiende eeuw hoge heerlijkheid</i>	286
7.7	Verschuivingen in bestemming van de boetes	291
7.8	Samenvatting	292

8	Verandering in organisatie van de jaargeboden	297
8.1	Inleiding: scharnierpunt in het onderzoek	297
8.2	Het model Aarle, Rixtel en Beek	298
8.3	Aanleg nieuwe serie geboden bij veranderingen en conflicten	306
8.4	Veranderende rol inwoners en verstening van de jaargeboden	310
8.5	De rol van het uitgebreide bestuur bij de jaargeboden	315
8.6	Bestuurlijke ordonnanties en resoluties	319
	8.6.1 <i>Aarle-Rixtel</i>	322
	8.6.2 <i>Asten</i>	322
	8.6.3 <i>Budel</i>	324
8.7	De organisatie van jaargeboden in Peellandse gemeenschappen	326
	8.7.1 <i>De totstandkoming van de jaargeboden gebeurde in drie fases</i>	326
	8.7.2 <i>Een nieuwe serie geboden bij veranderingen of conflicten</i>	328
	8.7.3 <i>Veranderende rol inwoners en verstening van de jaargeboden</i>	328
	8.7.4 <i>Verdwijnen actieve rol uitgebreide bestuur</i>	330
	8.7.5 <i>Overname rol jaargeboden door schepenordonnanties</i>	330
9	De weg naar een bestuursstructuur	333
9.1	Inleiding: introductie Helmond als model	333
9.2	Helmond: bezittingen Tafel van de Heilige Geest	335
9.3	Helmond: bezittingen van de stad	339
9.4	Helmond: financiële verplichtingen van de stad	344
9.5	Verandering in betrokkenheid van de Helmondse gemeenschap	346
	9.5.1 <i>Hoeveelheid besluiten en opvallende aspecten</i>	347
	9.5.2 <i>Betrokkenheid van personen en groepen bij besluitvorming</i>	349
	9.5.3 <i>Verdwijnen gezwoorenen en verschijnen borgmeesters</i>	353
	9.5.4 <i>De vijftiende eeuw: vertegenwoordiging met ruggespraak</i>	354
	9.5.5 <i>De rol van de heer</i>	356
	9.5.6 <i>De rol van de goede knapen</i>	358
	9.5.7 <i>Een vaste bestuursstructuur in 1500</i>	358
	9.5.8 <i>Conclusie</i>	362
9.6	De Stiphoutse weg naar een bestuursstructuur	362
9.7	Vergelijking Helmonds en Stiphouts model met andere gemeenschappen	369
	9.7.1 <i>Aarle-Rixtel</i>	369
	9.7.2 <i>Asten</i>	370
	9.7.3 <i>Budel</i>	374
	9.7.4 <i>Lieshout</i>	375
	9.7.5 <i>Vlierden</i>	376
	9.7.6 <i>Erp</i>	377
9.8	Conclusie: een gevarieerde ontwikkeling	380
10	Uitbreiding van het publieke domein	385
10.1	Inleiding	385
10.2	Goede politie	386
10.3	Centrale regelgeving inzake gemeintes	389
	10.3.1 <i>Wegen en waterlopen</i>	390

10.3.2	<i>Jacht</i>	391
10.3.3	<i>Producten van de gemeint</i>	392
10.3.4	<i>Pootplicht</i>	394
10.3.5	<i>Vervreemden gemeint</i>	394
10.3.6	<i>Conclusie</i>	397
10.4	Blijken van regelgeving door de centrale overheid in de jaargeboden	398
10.4.1	<i>Wegen en waterlopen</i>	398
10.4.2	<i>Jacht</i>	401
10.4.3	<i>Producten van de gemeint</i>	401
10.4.4	<i>Pootrecht en pootplicht</i>	403
10.4.5	<i>Vervreemden gemeint</i>	404
10.4.6	<i>Andere centrale regelgeving in de jaargeboden</i>	405
10.4.7	<i>Overzicht</i>	406
10.5	Conclusie: veranderde opvattingen	406
II	Jaargeboden, instrument voor beheer gemeint en spiegel van veranderingen	411
II.1	De vraagstelling	411
II.2	Recht op beheer van de gemeint	411
II.3	De inhoud van de jaargeboden	414
II.4	De organisatie van jaargeboden en gemeenschap	417
II.5	Langlopende ontwikkeling	420
II.6	Relatie tussen gemeint en gemeenschap	422
II.7	Nader onderzoek	422
	Summary	425
	Bronnen	429
	Ongepubliceerde bronnen en archivalia	429
	Gepubliceerde bronnen en literatuur	440
	Websites	448
	Index op persoonsnamen	449
	Index op geografische namen	452
	Over de auteur	456

Lijst van afkortingen

ca.	circa
CmARAB	Collectie kopieën van archivalia van belang voor de regionale geschiedschrijving maar die elders berusten, Collectie microfiches Algemeen Rijksarchief Brussel
CvV	Cuypers van Velthoven
DB-Mi	Dorpsbestuur Bakel-Milheeze
DE	Dorpsbestuur Erp
DLi	Dorpsbestuur Liempde
DSc	Dorpsbestuur Schijndel
DSM-BvE	Dorpsbestuur Sint-Michielsgestel, beheer Bodem van Elde
DStO	Dorpsbestuur Sint-Oedenrode
DVe	Dorpsbestuur Veghel
f.	folio
FBC	Familie van der Bruggen van Croy
GAR	Gemeentebestuur Aarle-Rixtel
GAs	Gemeentebestuur Asten
GBr	Gemeentebestuur Breugel
GBu	Gemeentebestuur Budel
GD	Gemeentebestuur Deurne
GGe	Gemeentebestuur Geldrop
GHe	Gemeentebestuur Heeze
GHm	Gemeentebestuur Helmond
GLh	Gemeentebestuur Lieshout
GLr	Gemeentebestuur Lierop
GMi	Gemeentebestuur Mierlo
GMSG	Gemeentebestuur Maarheeze, Soerendonk en Gastel
GNe	Gemeentebestuur Nederwetten
GNG	Gemeentebestuur Nuenen-Gerwen
GSom	Gemeentebestuur Someren
GSon	Gemeentebestuur Son
GTo	Gemeentebestuur Tongelre
GVI	Gemeentebestuur Vlierden
HHm	Heerlijkheid Helmond
HMi	Heerlijkheid Mierlo
inv.nr(s).	inventarisnummer(s)

KStO	Kerken van Rode en Eerschot in Sint-Oedenrode
LeT	Leen- en Tolkamer
NL-EhvRHCE	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven
NL-GmtGAGB	Gemeentearchief Gemert-Bakel
NL-HaNA	Nationaal Archief Den Haag
NL-HtBHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch
NoJK	Notaris Jochum Kets
O-g	Ontvanger-generaal
ONB	Camps, <i>Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312</i>
red.	redactie
RenL	Raad en Leenhof
Rk	Rekenkamers
RvB	Raad van Brabant
RvS	Raad van State
SAR	Schepenbank Aarle-Rixtel
SAs	Schepenbank Asten
SDL	Schepenbank Deurne en Liessel
SGe	Schepenbank Geldrop
S-G	Staten-Generaal
SHm	Schepenbank Helmond
SLh	Schepenbank Lieshout
SStO	Schepenbank Sint-Oedenrode
SSc	Schepenbank Schijndel
SSt	Schepenbank Stiphout
SVl	Schepenbank Vlierden
THGE	Tafel van de Heilige Geest Erp
THGHm	Tafel van de Heilige Geest Helmond
toegangsnr.	toegangsnummer
v	verso
voorl.inv.nr.	voorlopig inventarisnummer
z.j.	zonder jaar
z.pl.	zonder plaats

Voorwoord

Beminde Heer, weest mijn bestier
dat ick mach schrijven op dit pampier
dat ick mag schrijven op dit om wel te leeren
geeft mij gratie dat ick mach leeren.¹

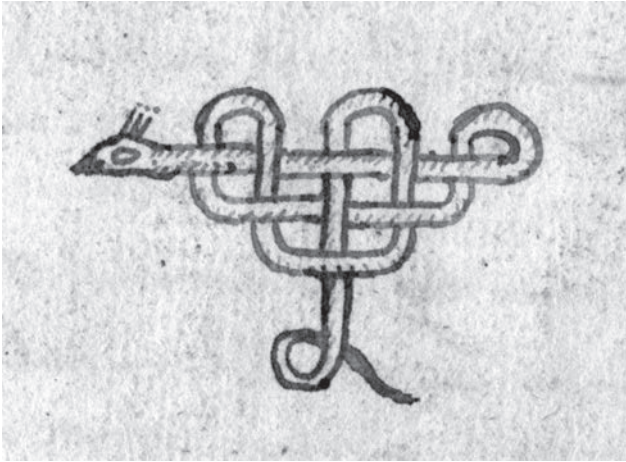
Dit citaat uit het archief van de gemeente Sint-Michielsgestel raakt mij op drie manieren. In de eerste plaats verwoordt het de worsteling tijdens het proces van onderzoek en schrijven. Heb ik alle aspecten in het onderzoek meegewogen? Heb ik geen last van tunnelvisie, waardoor ik blind ben voor andere manieren om het gevondene te interpreteren? Hoe giet ik de weerbarstige materie in de juiste vorm? Het schrijven van een proefschrift maakt nederig, een nederigheid die ook doorklinkt in het citaat.

In de tweede plaats voert het mij terug naar mijn jeugd in dit dorp, waar ik hoorde van gronden die lagen in de gemeenten Sint-Oedenrode, Schijndel, Boxtel en Sint-Michielsgestel. Zij waren eeuwen geleden aan een groep mensen gegeven, waarna die mensen de gronden gezamenlijk mochten gebruiken met uitsluiting van anderen. In mijn kinderlijke fantasie vormden deze gronden, de Bodem van Elde, een sprookjesachtig gebied, bewoond door bijzondere wezens die een eigen samenleving vormden en daar hun eigen regels opstelden. Ik werd ouder en ontdekte dat het gebied en de mensen die er woonden niet anders waren dan andere gebieden en mensen. De naam Bodem van Elde bleef mij fascineren: een gedicht van drie woorden.

De derde manier waarop het citaat mij raakt, heeft rechtstreeks te maken met het onderzoek. Het citaat is te vinden in het archief van de beheerders van de gemeint de Bodem van Elde, een complex gronden die door de gerechtigden in die gemeint, met uitsluiting van anderen, gezamenlijk mocht worden gebruikt. Gemeintes en de regels voor het beheer daarvan vormen de kern van mijn onderzoek. Archieven van beheerders van gemeintes zijn nauwelijks bewaard gebleven. Des te opmerkelijker dat juist in mijn geboorteplaats dit archief wel aanwezig is. Mijn kinderlijke ideeën over het bijzondere van de Bodem van Elde bevatten toch een grond van waarheid.

De droedel van de slang met tegeltjeswijsheid is te vinden in een maatboek in het Helmondse stadsarchief. Toen na de Vrede van Munster een nieuwe belasting, de verponding, werd ingevoerd, moesten grondeigenaren hun eigendommen opgeven, waarna een klerk ze inschreef in een register. Je ziet als het ware de klerk die zit te wachten tot hij een volgend stuk grond kan inschrijven. Hij doodt de tijd met het maken van allerlei tekenin-

1 NL-HtBHC, 5039, *DSM-BvE*, inv.nr. 379, Schouwverbaal, 1656; aantekening op de achterzijde.

'Slanghenbloet is quaet fenijn,
nochtans sijnder false tonghen
die arger sijn' (NL-EhvRHCE,
12001, *GHm*, inv.nr. 1020, Maat-
boek, 1650-1652).

getjes. Meestal blijft het bij tekeningen, maar bij deze slang schrijft hij ook een tekst. De waarschuwing van de klerk houd ik in het achterhoofd bij het schrijven en ik zal proberen om niet met 'false tongh' te spreken.

De droedel vertegenwoordigt voor mij het plezier van het verrichten van onderzoek in archieven. Tijdens een dag ploeteren om een lijn te ontdekken in het verhaal dat in de bronnen verborgen ligt, houden leuke vondsten je scherp. Dat kan een droedel zijn, maar ook een beschrijving die een reeds lang overleden individu tot leven brengt. Als plezier in het archiefonderzoek ontbreekt, houd je het schrijven van een proefschrift als dit niet vol.

De droedel verwijst tevens naar een belangrijk deel van mijn leven, namelijk mijn activiteiten bij de Gemeentelijke Archiefdienst Helmond en het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. Tijdens die werkzaamheden maakte ik kennis met de bronnen in het gebied waarover mijn onderzoek zich uitstrekt: Peelland, het zuidoostelijke kwartier van de Meierij van 's-Hertogenbosch.

Het schrijven van een proefschrift maakt niet alleen nederig, het stemt ook tot dankbaarheid voor de medewerking en stimulerende en opbeurende woorden die ik van veel personen om mij heen heb mogen ontvangen. Mijn echtgenoot en mijn kinderen, die soms meer vertrouwen in mij hadden dan ik zelf; mijn broers en zussen, van wie Wilbert mijn teksten heeft doorgelezen; mijn neven en nichten, onder wie Karleen Germanus-Spooren die het ontwerp voor de boekomslag maakte. Zij is daarbij geïnspireerd door de maand november van de Gebroeders van Limburg in *Les très riches heures* van Jean duc de Berry. De kaart van Peelland verwijst naar het onderzochte gebied en het wroetende varken naar de jaargeboden met bepalingen over het beheer van gemeintes. Daarin staat dat in het najaar de varkens ongestoord de eikels mochten verorberen die op de grond waren gevallen.

Mijn promotoren Trix van Erp-Jacobs en Arnoud-Jan Bijsterveld stimuleerden niet alleen, ze pakten me bij de hand en bij mijn nekvel als het nodig was en lieten de teugel vieren als ze het verantwoord achtten: dank voor jullie vertrouwen.

Dan zijn er ook de vele mensen uit mijn beroepsmatige omgeving die mij hebben geholpen. Het zijn er te veel om op te noemen, daarom noem ik er slechts twee. Mijn col-